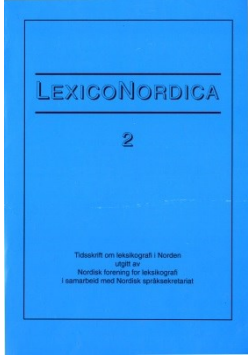

LexicoNordica

Forfatter:	Kjell Ivar Vannebo	
Anmeldt værk:	Tor Guttu. 1993. <i>Norsk illustrert ordbok. Moderat bokmål og riksmål</i> . Oslo: Kunnskapsforlaget.	
Kilde:	LexicoNordica 2, 1995, s. 303-310	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive	

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre LexicoNordica (1-16) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Kjell Ivar Vannebo

Tor Guttu (red.): *Norsk illustrert ordbok. Moderat bokmål og riksmål*, Oslo: Kunnskapsforlaget 1993.

Norsk illustrert ordbok (NIO) er, som undertittelen sier, en ordbok over moderat bokmål og riksmål. Den er på 1009 sider, men inneholder i tillegg et kort forord, en innledende veiledning og en oversikt over forkortelser og tegn som er brukt i ordboka. I forordet blir det opplyst at NIO bygger på manuskriptet til *Riksmålsordboken* (RO) som ble utgitt av Kunnskapsforlaget i 1977 med Tor Guttu som hovedredaktør. Dette manuskriptet er imidlertid blitt revidert og utvidet både m.h.t. antallet oppslagsord, antallet betydninger, definisjoner og eksempler. Den mest iøynefallende forskjellen er, som det også framgår av tittelen, at NIO inneholder illustrasjoner til en del av ordene. Videre gir NIO ikke bare opplysning om ordets betydning, men i mange tilfeller angis det også synonymer til de enkelte oppslagsordene. På tilsvarende måte som i RO blir det til slutt i ordartiklene også gitt kortfattede opplysninger om etymologi eller historisk opphav. Redigeringspråket i ordboka er riksmål.

NIO er så å si identisk med *Aschehougs og Gyldendals Store norske ordbok* (SNO) som ble utgitt på Kunnskapsforlaget i 1991 med Tor Guttu som redaktør. SNO ble utgitt som et supplement til Store norske leksikon og skiller seg ellers fra NIO bare når det gjelder layout og illustrasjoner.

Den innledende veiledningen i NIO er bygd opp på samme måte som i RO. Her får leseren først en oversikt over hvordan de enkelte ordartiklene er bygd opp, og deretter blir det i tur og orden gjort greie for bl.a. ordforråd, rettskrivning, oppslagsord og oppslagsformer, uttale, bøyning, definisjoner, eksempler, betydning(er), etymologi og synonymer. Et sentralt punkt i en ordbok som tar sikte på å beskrive en avgrenset varietet av norsk språk, er selvsagt spørsmålet hvordan denne varieteteten etableres og beskrives. NIO omfatter som nevnt egentlig to varieteter – moderat bokmål og riksmål. Disse beskrives her under ett, men det er samtidig i mange tilfeller skilt mellom dem både når det gjelder oppslagsordenes form (inklusive skrivemåte) og bøyning. Ord som er rene riksmålsformer, og som altså ikke er tillatt brukt innenfor den offisielle bokmålsrettskrivningen, er markert grafisk med en trekant (Δ), og de er skilt fra bokmålsformen med en loddrett dobbeltstrek:

Eksempel oppslagsord:

heire^Δ || **hegre**-*n*, -*r*
søtladen^Δ -*t*, -*dne* || -**laten** -*t*, -*tne*

Har riksmålet to varianter, mens moderat bokmål bare har én, er de oppført med *eller* (el.) imellom:

leppe el. **lebe**^Δ -*n*, -*r*
snø el. **sne**^Δ -*en*

Eksempel på bøyning:

rekvisitt -*en*^Δ || -*et*, -*er*
demme -*et*^Δ || *demte*
beruse -*et*^Δ el. -*te*

Dette leses altså slik at substantivet *rekvisitt* er felleskjønn i riksmål, mens det er nøytrum i bokmål. Verbet *demme* får preteritumsendelsen -*et* i riksmål, mens det får -*te* i bokmål. Ved *beruse*, derimot, har riksmål alternativt -*et* eller -*te* i preteritum, mens bokmål bare har -*te*.

Enkelte leksikalske varianter kan også være underlagt begrensninger av f.eks. stilistisk art. En slik "begrenset" variant er f.eks. formen *bjerg*^Δ, som er oppført som eget oppslagsord med henvisning til den vanligere varianten *berg*. Under artikkelen om *berg* opplyses det da videre at varianten *bjerg*^Δ forekommer i visse uttrykk som f.eks. *tro kan flytte bjerge*. Når det gjelder varianter av grammatiske morfemer, blir disse ført opp under bøyningsformene når det dreier seg om gjennomgående morfologiske trekk som i de siterte eksemplene ovenfor (*rekvisitt*, *demme*, *beruse*). Men grammatiske morfemer som er begrenset i bruk ved at de bare forekommer i visse stilistisk markerte uttrykk, har ikke status som bøyningsformer av ordet. Disse omtales derfor bare i forbindelse med eksempler på den markerte bruken inne i ordartikkelen. Et ord som insektnavnet *humle* har altså bøyningssendelsen -*n* i bestemt form entall, mens ordet opptrer med endelsen -*a* i det eneste eksemplet på bruk av ordet, som er det familiære uttrykket *la humla suse*. Et tilsvarende skifte har vi også ved substantiver som *bust*, *hulle*, *klo*, *luke*, *matte*, *mølle*, *nål*, *pære*, *stikke*, *ull*, som alle oppføres som (*e*)*n*-ord, men som likevel må eller kan ha -*a* i enkelte faste uttrykk: *slåss så busta fyker*, *legge noe på hylla* eller *hyllen*, *slå kloa eller kloen i en*, *luft i luka*, *holde seg på matta* eller *matten*, *få vann på mølla*, *ikke eie nåla i veggen*, *høy på pæra*, *kaste på stikka*, *være (av) samme ulla*.

Dette henger selvsagt sammen med at den varieteten som beskrives i denne ordboka, i utgangspunktet er en varietet der substantivene bare har to kjønn – felleskjønn og nøytrum. De stilistisk markerte *a*-formene som er gjengitt ovenfor, aksepteres egentlig ikke som bøyingsmorfemer ved disse ordene og er følgelig ikke innlemmet i selve

bøyningssystemet. Men samtidig finnes det også substantiver som kan få bøyningssendelsen *-a* i bestemt form entall innenfor denne varieteteten. Bare *-a* har vi ved enkelte særnorske ordformer som *bu*, *farlei*, *øy* (ved siden av *bod*, *farled*, *ø*, som bare har *-en*) og ord med særnorsk og ofte familiært preg som f.eks. *bikkje*, *blære* (om person), *dille* (= *delirium*), *flyfille* (mens *fille* har *-n* eller *-a*), *gutu*, *julestri*, *jåle*, *katte*, *klype* (om hand), *kløne*, *ku*, *kule* (i uttrykk som *hele kula*), *møkk*, *skravlebøtte* (mens *bøtte* bare har *-n*), *slette* (i hoppbakke, mens *slette* ellers har *-n* eller *-a*), *smørje*, *snelle* (om person), *snappe*, *striskjorte* (mens *skjorte* bare har *-n*), *vårknipe* (mens *knipe* bare har *-n*). Hit hører også ord som bare forekommer i bestemt form, f.eks. *bakleksa*, *blåmyra*, (*på*) *hekta*, (*i*) *otta*, (*på*) *vidotta* og enkelte substantiverte adjektiver som *gamla*, *tjukka*, *vesla*. Videre er det en god del substantiver som har valgfritt *-en* eller *-a* i bestemt form entall. Det gjelder f.eks. *binne*, *bjørk*, *bløyte*, *brakke*, *brok*, *brygge*, *budeie*, *bukt*, *bygd*, *fele*, *hytte*, *jente*, *kjerre*, *kjerring*, *kleiv*, *kokke*, *krå*, *køye*, *lefse*, *løe*, *løype*, *merr*, *myr*, *not*, *rumpe*, *seter*, *skute*, *skøyte*, *smie*, *stue* (om *hus*), *tispe*, *ur*, *vik* (= *bukt*), *økt*. Dette betyr altså at det er tilløp til et trekjønssystem også innenfor denne varieteteten, men at det først og fremst er restriksjoner av leksikalsk, stilistisk (og ideologisk?) art mot å akseptere en ytterligere utvidelse av *a*-formene. Den innledende veiledningen gir ikke opplysninger om prinsippene for denne genusvekslingen mellom *en*- og *a*-ord. Det er opp til leseren å finne ut av den ved å studere de enkelte oppslagsordene.

Det hadde i det hele tatt vært ønskelig at vi i veiledningen eller i en separat innledning hadde fått en kort systematisk oversikt over bøyningssystemet innenfor den normen – eller dobbeltnormen – som ordboka beskriver. Særlig hadde jeg ønsket en mer prinsipiell drøfting av den normen som skjuler seg bak begrepet 'moderat bokmål', og av forholdet mellom denne normen og riksmålsnormen. For å finne ut hva forfatteren legger i begrepet, må vi ty til definisjonen under oppslagsordet *bokmål* inne i ordboka. 'Moderat bokmål' defineres her som "bokmål som (i hovedsaken) ikke fjerner seg mer fra riksmål enn den offisielle rettskrivning krever", mens 'radikalt bokmål' defineres som "bokmål som gjennom tilnæringsformer fjerner seg påfallende fra riksmål, bokmål med nynorskpreg". Både den moderate og den radikale bokmåls-varieteteten defineres altså i realiteten med basis i riksmålsnormen. Det betyr f.eks. at *a*-formene i bestemt form entall får status som 'moderate' eller 'radikale' alt etter om de er godtatt i riksmålsnormen eller ikke. Former som *bua*, *kua*, *binna* blir ut fra denne definisjonen "moderate" (eller riksmålsformer), mens de tilsvarende *a*-formene innenfor den offisielle bokmålsnormen normalt vil måtte oppfattes som "radikale" i forhold til de eksisterende sideformene på *-en* (*buen*, *kuen*, *binnen*). Et tilsvarende eksempel har vi i bestemt form flertall av nøytrumsord. Disse får normalt endelsen *-ene* i fellesnormen 'riksmål/moderat bokmål'. Unntak er ordet *barn*, som bare

har *-a*. Formen *barna* tilhører altså her den 'moderate' normen (fordi det er en akseptert riksmålsform), mens den samme formen må karakteriseres som den 'radikale' varianten innenfor offisielt bokmål, der sideformen på *-ene* utgjør den 'moderate' eller 'konservative' varianten.

Spørsmålet er vel om det i det hele tatt er hensiktsmessig å karakterisere en formvariant som 'moderat' eller 'radikal' når den ikke står i motsetning til en annen variant innenfor samme norm. Den siterte definisjonen av begrepet 'moderat bokmål' fører også lett til skiftende resultater over tid for hvilke former som karakteriseres som 'moderate'. I *Riksmål og moderat bokmål. En sammenlignende oversikt* (1973) regnet Brynjulf Bleken f.eks. nøytrumsformer som *dyra, garna, kjea, krøttera, nauta, trolle* med til 'moderat bokmål'. Den gangen var disse formene eneformer i bestemt flertall innenfor bokmålsnormen. Den offisielle rettskrivning "krevde" altså disse formene, og i en viss forstand kunne en si at de fjernet seg "minst" fra riksmålsnormen, og følgelig karakterisere dem som 'moderate'. Når derimot *-ene* seinere ble innført som alternativ hoved- eller sideform i offisielt bokmål, ble det en reell motsetning mellom to former, og av disse fjernet endelsen *-ene* seg minst fra riksmålsnormen. Følgelig ble denne endelsen den 'moderate' varianten, mens formene på *-a* fikk status som radikale former. Redaktøren av NIO kan selvsagt ikke bebreides for hvilke former andre har valgt å regne til den såkalte moderate bokmålsnormen, men nettopp fordi det er så pass mye uklarhet knyttet til begrepet 'moderat bokmål' som en separat norm, ville det ha vært ønskelig med en mer utførlig redegjøring i tillegg til den korte konstateringen i forordet om at "bokens moderate bokmål konstitueres av de moderate bokmålsformene (1993), slik de finnes i Bokmålsordboka og Tanums store rettskrivningsordbok (7.utg. 1989)".

Et annet punkt der riksmålsnormen og bokmålsnormen ofte skiller lag, gjelder skrivemåten av fremmedord og sammenskrivning eller særskrivning av ord. Det gjennomgående mønsteret er at fremmedord oftere skrives i samsvar med skriftbildet i det långivende språket i riksmål enn i bokmål. Vi får altså motsetninger av typen:

apache^Δ || apasje
 boulevard^Δ|| bulevard
 forsythia^Δ|| forsytia
 picnic^Δ|| piknik
 schnitzel^Δ|| snitsel
 scepter^Δ|| septer osv.

Dessuten har vi mange fremmedord der riksmålsnormen tillater bokmålsformen, men i tillegg også har en separat riksmålsform som f.eks. i :

cirkus^Δ el. sirkus
 jargon^Δ el. sjargong
 saxofon^Δ el. saksofon
 yo-yo^Δ el. jojo osv.

Når det gjelder sammensatte ord, har riksmål oftere sammenskrivning enn bokmål:

etterhvert^Δ|| etter hvert
 forlengst^Δ|| for lengst
 forøvrig^Δ|| for øvrig
 ihjel^Δ|| i hjel
 tilovers^Δ|| til overs osv.

Dessuten har vi mange tilfeller der riksmålet har sammenskrivning, men også tillater særskrivning som i bokmål:

avsted^Δ el. av sted
 forhånden^Δ el. for hånden
 ialt^Δ el. i alt
 idag^Δ el. i dag
 ifall^Δ el. i fall
 ifjor^Δ el. i fjor
 igrunnen^Δ el. i grunnen
 igår^Δ el. i går
 ivinter^Δ el. i vinter
 omenn^Δ el. om enn
 tilstede^Δ el. til stede
 værsgod^Δ el. vær så god osv.

Alt dette er det selvsagt opplyst om under de enkelte oppslagsordene, men mitt poeng er at på disse to områdene oppviser skrivemåten så systematiske forskjeller at det burde vært omtalt spesielt i innledning-en.

NIO gir som nevnt også opplysninger om *uttale*. Det opplyses i veiledningen at en bygger på *norsk standarduttale*, og at det forutsettes at "hovedtrekkene ved denne uttalen er kjent". Begrepet "norsk standarduttale" blir ikke definert nærmere i NIO, men det vises til *Norsk uttaleordbok* (1969) for nøyaktigere opplysninger om denne uttalevarianten. Denne uttaleordboka regner som kjent med at det eksisterer en landsgyldig uttalenorm med basis i skriftspråket og "den normaluttale som stort sett er rådende blant folk med høyere allmenndannelse i hovedstaden og andre byer på Østlandet". Egentlig er det altså det velkjente – og omstridte – begrepet "standard østnorsk" som her dukker opp under betegnelsen "norsk standarduttale".

Jeg skal ikke her gå inn på berettigelsen av å operere med en slik talemålsnorm, men bare peke på noen konkrete tilfeller der en bruker som følger veiledningen, kan være i tvil om uttalen av enkeltord. Samtidig som det forutsettes at hovedtrekkene ved "norsk standarduttale" er kjent, sies det i veiledningen at uttalen blir angitt når den "ikke gir seg ut fra skriftbildet." Men kriteriet om hvilken uttale som "gir seg" eller "ikke gir seg ut fra skriftbildet", er ikke alltid like lett å bruke i praksis. Det oppgis f.eks. at substantivet *lukt* uttales [lokt]. Dette blir gjort dels fordi skriftbildet skulle tilsi en uttale med [-u-] og dels for å skille substantivet fra det homonyme adverbet *lukt*, som ifølge NIO skal uttales med [-u-]. Ved verbet *lukte* finner vi derimot ingen uttaleangivelse. Skriftbildet skulle tilsi uttale med [-u-] også i dette ordet, men samtidig er det vanskelig å se noen grunn til at vokal-kvaliteteten skulle være annerledes her enn i substantivet. Går vi til *Norsk uttaleordbok* for hjelp, finner vi at [-o-] skal brukes både ved verbet og substantivet. Men dessuten finner vi her at adverbet *lukt* også kan ha [-o-]-uttale. Ved andre ord med samme fonologiske form, som f.eks. *bukt* og *bukte*, er det ikke angitt uttale i NIO. Holder vi oss strengt til veiledningen, skulle vi følgelig vente en uttale i samsvar med skriftbildet, dvs. [-u-]. Men slår vi igjen opp i uttaleordboka, finner vi at begge skal uttales med [-o-]!

Og hva med alle ord med såkalte stumme konsonanter i utlyd, som f.eks. *brød*, *land*, *kveld* osv.? Ingen av disse ordene har uttalemarkering, og det kan selvsagt tolkes slik at brukeren får følge sin egen talemålsnorm, men følger vi veiledningen slavisk, skulle disse strengt tatt uttales slik de skrives. Det er altså ikke alltid like enkelt å finne ut av hva som er "korrekt" uttale, og særlig vanskelig synes det å være for de brukerne som er så uheldige at de ikke har internalisert den forutsatte standarduttalen.

Det er for øvrig flere diskrepanser mellom uttalen i NIO og den uttalen som oppgis i *Norsk uttaleordbok*. Det synes imidlertid å være et gjennomgående trekk at i tilfeller der uttaleordboka angir alternative uttalevarianter, så velger NIO den varianten som enten svarer mest overens med skriftbildet i hjemlige ord som f.eks. *herd* [hærrd](= skulder), *ferdig* [færdi], eller den varianten som samsvarer mest med uttalen i opphavsspråket i fremmedord som f.eks. *jockey* [(d)sjækki], *konfeksjon* [känn-], *oktober* [åktåber]. Uttaleordboka oppgir her også variantene [hæ:r], [fæ:ri], [jå'kki], [konfeksjo:'n] og [åkto:'ber].

Ifølge opplysninger på omslaget inneholder NIO mer enn 60.000 oppslagsord. (Til jamføring kan det opplyses at Bokmålsordboka inneholder ca. 65.000.) Av disse er igjen ca. 1000 illustrert i form av strektegninger i marginen. Det betyr at ca. 1,7% av oppslagsordene er forklart med illustrasjoner i tillegg til selve definisjonene. Hensikten er selvsagt å supplere definisjonene av oppslagsordene med å vise hvordan tingen eller gjenstanden ser ut. Som regel står illustrasjonene i marginen rett ut for oppslagsordet, og alle er tekstet. Illustrasjonene er

enkle, tydelige og poengterte. I gjennomsnitt er det ca. én illustrasjon pr. side, men som bruker kunne en godt ha ønsket seg flere da de fungerer som et svært nyttig supplement til definisjonene, og da det fortsatt er god plass i margen. Illustrasjonene skiller seg fra tilsvarende illustrasjoner i SNO både m.h.t. plassering og utforming, og de forandringene som er gjort i NIO, har utvilsomt vært av det gode.

De aller fleste oppslagsordene er definerte, men i noen få tilfeller der ordet forutsettes å være selvforklarende, eller der betydningen gir seg fra ordet foran eller ordet etter, blir ikke oppslagsordet definert. Eksempler på slike selvforklarende ord er f.eks. adjektivene *knastørr* og *knekort*, som føres opp på denne måten:

knastørr; *k-e kvister // en k. artikkel [til knase]*
knekort; *k-e skjørter*

(// markerer skille mellom konkret og figurlig betydning.)

For å kunne vurdere definisjonene og inndelingen i ulike hovedbetydninger i en så omfattende ordbok som NIO, forutsettes det at en har brukt boka regelmessig over lengre tid. Mitt hovedinntrykk, som baserer seg på tilfeldige "søk" i boka, er likevel at definisjonene er klare, og at forfatteren følger en konsekvent linje i inndeling av de ulike betydningene. Eksempelene på ulike betydninger er også velvalgte. Men det "kvinnefraværet" som Arnbjørg Hageberg påpekte i SNO, synes å være like klart i NIO. I generelle eksempler er det pronomenformene *han*, *ham* og *hans* som dominerer, og sammensetninger som f.eks. *kvinnedag* og *kvinnediskrimering* mangler fortsatt (jf. Hageberg 1992:161). Av stor nytte for brukerne av boka er imidlertid angivelsen av bruksområde og stilpreg med betegnelser som f.eks. *fam.* (= familiært), *dial.* (= dialektisk), *foreld.* (= foreldet), *spøkef.* (= spøkefullt). Under oppslagsordet *broder* finner vi f.eks. oppgitt at det i betydning 1 'bror' brukes "bare *fam.*, i best. sg. *broder'n* min, din osv. bror: *jeg traff ikke ham selv, men fikk snakke med broder'n.*" Denne familiære bruken av ordet *broder* er f.eks. ikke registrert i Bokmålsordboka. På tilsvarende måte blir det i NIO under betydning 2 'mann i forholdet til en han er ånds- eller trosbeslektet med' opplyst at det også ofte brukes spøkefullt i uttrykk som f.eks. *hans broder i ånden*. Det samme uttrykket er også oppgitt i Bokmålsordboka, men her uten opplysninger om den spesielle stilistiske nyansen.

Ved en god del ord blir det som nevnt også listet opp synonymer. Disse kan være til hjelp både for å bestemme betydningen til selve oppslagsordet og for eventuelt å finne andre ord som har omtrent samme betydning, men som kan være mer dekkende i en gitt sammenheng. Det kan f.eks. være nyttig å få opplysninger om at til de to betydningene av ordet *intens* har vi synonymene "1. anspent, frenetisk, glødende, innbitt, konsentrert" og "2. fortettet, høy, inntrengende,

voldsom". Men det er selvsagt all grunn til å understreke veiledningens anbefaling om å være kritisk når det gjelder bruk av synonymene. Ellers kan man lett komme feil ut når man f.eks. leser at man istedenfor ordet *håpløs* kan bruke *dødsdømt*, at *ansikt* kan brukes istedenfor *person* og *pikk* istedenfor *bank*! I noen få tilfeller synes jeg også at tallet på oppgitte synonymer kunne ha vært begrenset, jf. f.eks. ordet *banal*, der det blir listet opp hele 18 synonyme adjektiver, og deriblant både *sjablonaktig* og *sjablonmessig*!

Samlet sett må *Norsk illustrert ordbok* karakteriseres som en godt laget ordbok. Som nevnt er både definisjoner og illustrasjoner spesielt gode, og den gir et vell av opplysninger for den som slår opp for å søke etter ulike bruksmåter eller etter det historiske opphavet til ordene. Mine innvendinger har først og fremst gått på at jeg har ønsket meg en mer systematisk redegjøring for de to normene som beskrives i denne ordboka, og for disse normenes status i det norske språksamfunnet i dag. I presentasjonen bak på omslaget heter det at "Norsk illustrert ordbok er en stor, illustrert ordbok som dekker de fleste behov som brukere av norsk språk måtte ha". Etter min vurdering er denne presentasjonen villedende, så lenge det ikke noe sted blir gjort greie for hvilken status de to språknormene har, og hvordan riksmål og moderat bokmål forholder seg til hva som er offisielt godkjent norsk språk.

Litteratur

- Hageberg, Arnbjørg 1992: Ordbruk og ordbok, kjønn og makt. I: Britt-Louise Gunnarsson og Caroline Liberg (utg.): *Språk, språkbuk och kön*, Rapport från ASLA:s nordiska symposium, Uppsala, 7–9 november 1991, 153–163.